

PAPER DETAILS

TITLE: ?????? ????? ?? ????? ?? ? ???

AUTHORS: Jihad SHUKRI

PAGES: 273-298

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1043435>

چکیده

مثنوی مم و زین هر چند یکی از شاهکارهای حماسی – غنایی است اما در عین حال مشحون به مضامین اخلاقی، حکمی، فلسفی و بشردوستانه است. احمد خانی در این داستان، اصالت های اخلاقی و انسانی و نقش والای فکر و کرامت های انسانی را نشان داده است. خانی مفاهیم تعلیمی و اخلاقی را به دو صورت به مخاطب عرضه می کند: یا به صورت گفتارهای مستقیم تعلیمی و اخلاقی که در لابه لای مثنوی مم و زین پراکنده است و از زبان شخصیت های داستان و یا از زبان خانی در پایان داستان و به عنوان نتیجه گیری اخلاقی داستان بیان شده است و یا اینکه زیر ساخت داستان و موضوع اصلی بر پایه اندیشه ای اخلاقی شکل گرفته است. نوشتار حاضر با بررسی و تحلیل آموزه های اخلاقی سعی بر آن دارد پاسخ مناسب این پرسش را بیابد که؛ آموزه های اخلاقی چه جایگاهی در مثنوی مم و زین دارد؟ و نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که امور اخلاقی و گزاره های مطرح شده در مثنوی مم و زین، طیف گسترده ای را در برمی گیرد که هم شامل اخلاقیات کلی و عمومی که در مورد تک تک افراد بشر در هر زمان و مکان و هر شرایطی صدق می کند و هم شامل اخلاقیات طبقات و اصناف گوناگون اجتماع می شود. از این رو، احمدخانی علاوه بر اینکه از شاعران مشهوری است که جایگاه رفیعی در ادبیات داستانی دارد، اثر او نیز سرشار از اخلاقیات و حکیمات حکیمانه ای است که با بیانی زیبا، ساده و آهنگین بیان کرده است.

273

کلمات کلیدی: اخلاق، احمد خانی، مثنوی مم و زین، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی

* Araştırma makalesi/Research article

** Doç. Dr. Jihad Shukri Rashid, Salahaddin University/Erbil, Departmen of Persian, Mysticism, e-posta: jihad.rashid@su.edu.krd

Makale Gönderim Tarihi: 09.04.2020

Makale Kabul Tarihi : 10.09.2020

NÜSHA, 2020; (51): 273-298

Mem u Zîn Mesnevisi'nde Ahlakî Yansımalar

Öz

Mem u Zîn Mesnevisi her ne kadar çok zengin ve hacimli bir hamasî eser olsa da aynı anda ahlakî, felsefî ve hikmet içeriklidir. Ahmed-i Hânî bu destanda insanî, fikrî, ahlakî ilkeler ve insani değerlerin önemine de işaret etmiştir. Ahmed-i Hânî eğitici ve ahlakî içerikleri iki metin şeklinde sunmuştur. Birincisi eserin bazı yerlerinde yayılmış ahlakî ve eğitici direk hitap olarak bazı destandaki karakterlerin dili ya da Ahmed-i Hânî'nin kendi diliyle beyan edilmiştir. İkincisi destanın genel konusu ya da öğelerinde ahlakî endişe olarak sunulmuştur. Bu çalışmada ahlak varsayımlarını analiz edip araştırarak bu soruya uygun bir cevap aranmıştır. Ahlakî varsayımlarının şahnamedeki yeri nedir? Ve sonuç olarak bu araştırma bize gösteriyorki anlatılan olaylar ve ahlakî konular Mem u Zîn'de geniş bir yer tutmaktadır. Burada iki çeşit ahlaktan söz edebiliriz, insanlığın bire bir fertlerinde farklı yer ve farklı durumlarda oluşan bireysel ahlak ve ikincisi bir toplumun farklı kesimlerinde oluşan sosyal ahlak.

Anahtar kelimeler: Ahlak, Ahmed-i Hânî, Mem u Zîn Mesnevisi, Mem u Zîn, Bireysel Ahlak, Sosyal Ahlak.

The Reflection of Morality in the Masnavi of Mam and Zîn

Abstract

Although the Masnavi of Mam and Zîn is one of the epic-lyrical masterpieces, at the same time, it is full of moral, legal, philosophical, and humanitarian themes. In this story, Khani shows the moral and human origins as well as the significant role of human thought and dignity. Khani represents educational and ethical concepts to his audience in two ways: either through the form of direct educational and moral discourses of the characters in the epic or through the language Khani uses at the end of the story because the central theme in this epic is based on moral thought. In this research, by analyzing moral ideology, the researcher has tried to find the right answer to the question of what moral ideology exist in Mam and Zîn? The results of this research show that the moral and ethical issues discussed and noticed in Mam and Zîn, cover a wide range of aspects, including both general and primitive morality in terms of individual units of humanity that consist the time and place and conditions that create the community. The results of this research demonstrate that this great author was a well-known and popular poet who held a high position and had a great influence in fiction works, and at the same time, his works were full of morality and wisdom concepts that were expressed wisely .

Keywords: Mam and Zîn, Ethics, Ahmed Khani, The Masnavi of Mam and Zîn, Individual and Social Morality.

Structured Abstract

Mam and Zîn Masnavi is one of the marvelous epics that can be regarded as an appropriate source to convey cultural and social views, and it is one of the essential epics of Kurdi literature. In this great epic, to a certain extent, the roots of the notable and famous personalities and civilizations of the Kurdish nation have been highlighted that several aspects of the political, moral, and social cultural can be seen in this epic. Axial ethics is one of the instruction and main principles of worldview. Religious beliefs and cultural fanatics caused the improving of those concepts in his point of views .

Ahmed Khani sometimes in simple language and sometimes through the characters of the epic attracts the readers to his legendary work and avoids the annoying routines and repetitive daily advice. And this enticed and charmed his poems in a way that still his epics that transmit the concepts and virtuous lessons of consciousness and morality have been narrating and recorded from one generation to another. He tried to draw the attention of his readers to his text spiritually to the extent that we can say that this attracted epic is a fascinating collection of worldly famous personalities. The peculiarity of this work is that the poet, according to the need for a degree in the use of counsel and moral discourse had made Mam and Zîn very special and worthy to his readers. In this research, by analyzing moral ideology, the researcher has tried to find the right answer to the question of what moral ideology has in the Mam and Zîn. The results of this research show that the moral and ethical issues discussed and noticed in Mam and Zîn, cover a wide range of aspects, including both general and primitive morality in terms of individual units of humanity that consist the time and place and conditions that create the community. In fact, the Masnavi of Mam and Zîn, although at first glance, seems to be full of romantic themes and does not seem to talk about moral issues to a large extent, but it can be seen that morality is woven into its frame. The present study shows that Khani has paid a lot of attention to educate his audience. His most important educational and moral themes are: egoism, materialism, compassion, abandonment, enmity, shame, patience, politeness, generosity, contentment, greed, humility, and philanthropy. Of course, it is worth noting that in this story, Ahmad Khani presents moral, human, and the high role of human thought and human dignity in two ways: either in the form of direct educational and moral discourses scattered in the bases of the Masnavi of Mam and Zîn, or in the language of fictional characters, which in any case is the foundation of the story and the main subject based on moral thought. This research has been done by analytical-descriptive method with emphasis on content analysis method. In this research, the researcher tries to study and analyze the educational topics used in Khani's works and explain the central features. Furthermore, the present article seeks to

use the method of qualitative analysis at three levels of description, explanation, and interpretation of the ethics ratio in the Masnavi of Mam and Zîn. Khani has always sought to evolve the high position of human beings and constantly sought to free himself from the cruelty and ugliness of this world. Therefore, the perfect man is God-fearing, and with this thought he paints his story educationally and morally, as if he was like a complete old man who wants not only the character of Mam, but also the whole world be free from the general material obstacles, hardships, ignorance, and darkness. In any case, given the cultural nature of the context in which it is represented by Mam and Zîn, the issue of morality is more associated with the nature of normative ethics, and especially conscientious ethics.

۱- مقدمه

از مشخصات بارز و آشکار ادبیات کردی، به ویژه ادبیات کلاسیک کردی، اخلاق و ارزش های اخلاقی است که در حقیقت، یکی از استوارترین پایه های ادب کردی نیز محسوب می گردد. در زبان و ادبیات کردی از دیرباز تا به امروز همواره مسئله اخلاق بازتاب ویژه ای داشته است و بسیاری از شاعران و نویسندگان در آثار خویش به کرات از شرایط رسیدن آدمی به کمال و نقش گسترده اخلاق در جوامع بشری سخن گفته اند. خانی نیز به دلیل زیستن در خانواده ای اخلاق گرا و بهره گیری از فضای تربیتی حاکم بر آن و نیز برخورداری از تربیت مذهبی^(۱)، چنان پرورش یافت که پایند به مسائل اخلاقی بوده و همواره با بداخلاقی که سرچشمه بی عدالتی ها و رذایل نفسانی است مخالفت ورزید. مثنوی مم و زین با اینکه در نظر اول، اثری سرشار از مضامین عاشقانه به نظر می رسد اما با این وجود مسائل اخلاقی نیز در تار و پود آن تنیده شده است. بررسی این اثر نشان می دهد که خانی به تعلیم مخاطب خود بسیار اهتمام ورزیده است. مهمترین مضامین تربیتی و اخلاقی مورد توجه وی عبارت است از: مبارزه با هوای نفس، پرهیز از دنیا پرستی، مهرورزی و ترک خصومت، شرم، شکیبایی، ادب، سخاوت، قناعت، ترک آزمندی، فروتنی و نوع دوستی. در این پژوهش نگارنده می کوشد به بررسی و تحلیل مضامین تربیتی به کار رفته در آثار خانی بپردازد و ویژگی های بارز آن را تبیین نماید. البته ناگفته نماند که مثنوی مم و زین از جمله آثاری است که به واسطه استفاده از داستان جذاب، منبعی مناسب برای انتقال پیام های اخلاقی و فرهنگی محسوب می شود که نهایت تاثیر تعلیمی بر مخاطب می گذارد. البته این اثر ضمن اینکه ریشه در تعلقات جسمانی و زمینی دارد (عشق مجازی تاژدین و ستی) اما همواره درصدد تکامل جایگاه والای انسانی است و پیوسته قصد رهایی از تنگنای آب و گل این جهانی می کند و در جای جای داستانش مردم را با سخنان نافذ و پند و اندرزهای حکیمانه و عالمانه و با رفتارهای انسان – مدارانه زاهدانه خود برای نیل به مقصود که همانا انسان کامل خداپرست است، سوق می دهد و با این تفکر به داستانش رنگ تعلیمی و اخلاقی می زند و گویی به مانند پیری کامل است که می خواهد نه تنها مم، بلکه عموم را از

موانع و سختی های مادی و جهل و ظلمات این جهانی گذر دهد. در هر صورت نظر به ماهیت فرهنگی موجود در بستر تفکری که معرف آن مم و زین است، مسأله اخلاق بیشتر با ماهیت اخلاق هنجاری و به ویژه اخلاق وظیفه گرا همراه است. اگر چه منظومه مم و زین صریحا درون مایه حماسی و غنایی دارد و طبیعی است که نمی توان انتظار استنباط یک نظام کامل و دقیق اخلاق را که به همه مسائل و جوانب اخلاقی پرداخته باشد و یا این توقع را در عمل برآورده کرد. اما وی برای هر کردی یادآور: غیرت، شجاعت، میهن پرستی، دفاع از تمامیت ارضی و هر خصلت خوب و پسندیده ای است و نماد غیوری، قدرتمندی و میهن دوستی است.

۱-۱- طرح بیان مسأله

مثنوی مم و زین یکی از بزرگترین شاهکارهای داستانی در ادبیات کردی است. در این اثر ستبرگ، تا اندازه ای عصاره و خلاصه معارف و تمدن ملت کرد متبلور شده است و به نوعی، همه زوایای گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اخلاقی در این کتاب قابل مشاهده است. نوشتار حاضر با بررسی و تحلیل آموزه های اخلاقی سعی بر آن دارد پاسخ مناسب این پرسشها را بیابد که؛

277

- (۱) آموزه های اخلاقی چه جایگاهی در مثنوی مم و زین دارد؟
- (۲) آیا اخلاق مداری یکی از اصول اساسی جهان بینی تعلیمی خانی است؟
- (۳) آیا بهره گیری از اصول و آموزه های دینی و بستر فرهنگی مناسب، منجر به شکوفایی این عقاید در باورهای وی گردیده است؟
- (۴) چه ارتباطی بین اخلاق و منش شخصیت های داستان با فرجام و نتیجه داستان وجود دارد؟

۱-۲- روش تحقیق

این پژوهش به روش تحلیلی-توصیفی با تأکید بر شیوه تحلیل محتوا انجام شده است. مقاله حاضر درصدد است تا با استفاده از روش تحلیل کیفی در سه سطح توصیف، تبیین و تفسیر نسبت اخلاق در مثنوی مم و زین را بررسی کند.

۱-۳- پیشینه پژوهش

تاکنون در ارتباط با آثار احمد خانی پژوهش هایی چند صورت گرفته است و آثار وی از جنبه های گوناگون واکاوی شده است اما پژوهشی که به طور اخص به بررسی نکات اخلاقی و تعلیمی مم و زین بپردازد صورت نگرفته است.

۲- بحث و بررسی

در این بخش از مقاله به تعریفی از اخلاق و موضوع آن بسنده می‌کنیم و سپس به مضامین اخلاقی و تربیتی در مثنوی مم و زین اکتفا می‌کنیم.

۲-۱- اخلاق و موضوع آن

اخلاق شاخه‌ای از حکمت عملی است. حکمت عملی دانشی است که درباره افعال اختیاری و تحت قدرت انسان گفتگو می‌کند و بیان می‌نماید که کدام فعل و عمل شایسته تحقق و انجام دادن است و کدام فعل و عمل چنین شایستگی را ندارد^(۲) و نیز «علم اخلاق، دانشی است که موجب می‌شود جمیع کردار انسانی زیبا باشد و در عین حال آسان و سهل از او صادر شود.»^(۳) برای این اساس، علم اخلاق در پی کسب فضایل و دفع رذایل و یا خود ترک محرمات می‌باشد. زیرا که هلاکت انسان در وا گذاشتن نفس است و سعادت و رستگاری آن در تهذیب آن است. «موضوع این علم، نفس انسانی است، از آن جهت که از او افعال جمیل و محمود یا قبیح و مذموم صادر شود، به حسب اراده.»^(۴) به عبارتی دیگر «غرض و فایده علم اخلاق، تعیین بهترین طریقه عمل و پسندیده-ترین طریقه زندگانی می‌باشد. بنابراین مطالعه این علم سبب ازدیاد ایمان و شوق افراد به مراعات قوانین اخلاق می‌شود و مطلوب می‌گردد.»^(۵) نراقی در جامع السادات می‌گوید: «هدف از تهذیب نفس، تهذیب از رذیلت‌ها و تکمیل آن به فضیلت‌ها و رسیدن به خیر و سعادت است.»^(۶) همچنین ژکس علم اخلاق را این‌گونه تعریف کرده است؛ علم اخلاق عبارت است از تحقیق در رفتار آدمی بدان گونه که باید باشد. علم اخلاق را نباید با علم مطالعه اخلاقیات و آداب، اشتباه کرد، زیرا علم اخلاقیات به مطالعه رفتار آدمی چنان که هست، می‌پردازد، در صورتی که علم اخلاق، برعکس، بدین مهم توجه دارد که عمل آدمی برای آنکه کامل باشد و خیر را تحقق بخشد، چگونه باید باشد.^(۷) مبتنی بر این تعاریف، علم اخلاق مربوط به سجایا و صفات باطنی انسان می‌شود، در حالی که بعضی‌ها معتقدند علم اخلاق مربوط به رفتار آدمی است. فولکیه می‌گوید: «علم اخلاق عبارت است از مجموعه قوانین رفتار که انسان با عمل به آن می‌تواند به هدفش نائل آید.»^(۸) و براساس سخنی از برتراند راسل، علم اخلاق از «چگونگی اطاعت انسان از مشیت الهی یا وجدان شخصی بحث می‌کند.»^(۹) در نتیجه می‌توان گفت که علم اخلاق مختص به انسان و بر محور انسان دور می‌زند. بنابراین، موضوع علم اخلاق نفس ناطقه انسان است از جهت کسب فضایل اخلاقی یا آلوده شدن به رذایل اخلاقی، هدف علم اخلاق آن است که انسان را در کسب فضایل اخلاقی یا دادن آگاهی به او یاری نماید و او را از آلوده شدن به رذایل باز دارد.

۲-۲- مضامین اخلاقی و تربیتی در مثنوی مم و زین

مثنوی مم و زین افزون بر ماهیت داستانی آن، سرشار از مضامین اخلاقی، فرهنگی و عرفانی است که در آسمان علم و ادب و معارف الهی و انسانی، همچون آفتاب پرتوفشانی می کند. در این اثر گرانشنگ، نشانه هایی از دانش وسیع و موعظه های روشنگر به چشم می خورد. خانی به عنوان شاعری متعهد و پای بند به اصول اسلامی مطرح است که قلمرو مفاهیم و مؤلفه های اخلاقی را در پیام های زیبا و ژرف به خوبی به کار گرفته و ارزش های اخلاقی را در قالب پند و اندرز بیان نموده است.^(۱۰) تا آنجا که از ویژگی های مهم این اثر آن است که احمد خانی به مقتضای حال و مقام، از بکار گرفتن پند، اندرز و سخنان حکمت آمیز خودداری نورزیده و پرداختن به موضوعات و سخنان اخلاقی، در لابه لای اثر مم و زین، باعث شیرینی و مقبولیت آن، برای خوانندگان گردیده است. مهم ترین مضامین اخلاقی و تربیتی مورد توجه خانی عبارت است از: مبارزه با هوای نفس، پرهیز از دنیاپرستی، مهرورزی و ترک خصومت، شرم، شکیبایی، ادب، سخاوت، قناعت، ترک آزمندی، فروتنی و نوع دوستی که طرز تلقی او را از این عناصر که اساساً اخلاق فردی و اجتماعی را می سازند، نشان می دهد. همانگونه که بنا بر گفته ی برتراند راسل؛ بدون اخلاق اجتماعی، اجتماعات نابود می گردند و بدون اخلاق فردی بقای اجتماع ارزشی ندارد، بنابراین برای یک دنیای خوب، اخلاق اجتماعی و فردی مساویاً لازمند.^(۱۱) بنابراین اینک به مؤلفه هایی از موارد اخلاق فردی و اجتماعی در روایت مذکور بسنده می کنیم:

279

۱-۲-۲- اخلاق فردی

اخلاق فردی؛ فضایل و رذایلی است که در محدوده روابط فرد با خود یا فرد با خدا مورد مطالعه قرار می گیرد^(۱۲) چنانچه «اخلاق فردی بیشتر جنبه شخصی دارد و عبارت است از اطاعت شخص از اراده خداوند با تسلیم وی به ندای وجدان»^(۱۳) از این رو، اخلاق بندگی در قلمرو اخلاق فردی سامان می یابد. احمد خانی اخلاق بندگی را به اعتباری ارزشمندتر از ساحت اخلاق فردی دانسته است. زیرا وی به اهمیت تربیت و مهار نفس در اخلاق فردی توجه ویژه ای دارد. از دیدگاه وی شخص باید سرزمین درون را از ماسوی الله پیرایه سازد، خود محوری را به خدامحوری مبدل کند و به جای آنکه بندگی نفس کند خداوند نفس شود. از دیدگاه خانی، سلاح های مبارزه با اغراض و صفات نفسانی ذکر، مجاهدت و ریاضت است. وی به طهارت باطن و تزکیه قلب از طریق نگهداشت جوارح اهمیت می دهد که به این موارد پرداخته می شود:

۱-۲-۱-۲- آرامش قلب

قرآن کریم یاد خدا را تنها عامل آرامش قلوب بیان کرده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ»؛ همان کسانی که ایمان آورده اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام می‌گیرد آگاه باش که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد. (رعد/۲۸) در صورتی که انسان‌ها همواره به دنبال راحت طلبی و آسودگی خاطر هستند که دنیای آرمانی و آرزوی دستیابی به آرامش جاوید از دیرباز ذهن بشر را به خود مشغول کرده است. هر کسی برای کسب آن، به نحوی تلاش می‌کند؛ گاهی به وسیله مال و تجملات، گاهی به وسیله مقام و گاهی هم به وسیله ظلم کردن به دیگران به دنبال آرامش و آسایش است. اما احمد خانی یاد خدا را تنها عامل آرامش قلوب بیان کرده است:

محبوب قلوب (من له القلب) قلبها تو کنی به خویشتن جلب^(۱۴)

از آنجایی که افراد زاهد، تعلق خاطر به امور دنیوی ندارند، نسبت به از دست دادن دنیا ناراحت نمی‌شوند و نسبت به دست آوردن آن هم شاد و خوشحال نمی‌شوند، بنابراین، در روایت مم و زین شاهد آن هستیم که "مم" با توجه به آرامش خاطری که دارد، هیچ گاه رفتاری ناشایست، عجولانه و سطحی نسبت به قضیه ندارد. این آسودگی خاطر اوست که موجب می‌شود رفتارش کاملاً حساب شده و مورد رضای خداوند باشد که در واقع این رشد رفتاری "مم" حاصل از آسودگی خاطری است که از زهد و ساده زیستی به دست آمده است. با توجه به آنچه ذکر شد می‌توان گفت که زهد از منظر خانی نشان از آسودگی و آرامش خاطر است که بر این اساس جایگاه ایمنی و سلامت است که در نهایت باعث وقوف بر اسرار الهی او می‌شود و به ذات ذرات جاودانه شدند:

جان رفت و به جان متصل شد آن روح به روح مضمحل شد

جانی که ز جسم ما روان گشت جانان بدید و جان بجان گشت

بردند چو ره به جانی ذات جاودانه شدند به ذات ذرات^(۱۵)

با توجه به روایت مم و زین، در پی آن طلب آرامش جاودانه، "مم" می‌داند تنها معشوق گم شده هر عاشق پاک نهادی تنها خداست و برای رسیدن به او در این دیار خاکی داشتن یک یار صمیمی همچو زین که گوشه‌ای از صفای سرشت او را داشته باشد آلامی بر دردهای او خواهد بود. داشتن یک همسفر در راه پرمخاطره عشق نعمتی است از جانب خدا که بر عاشق نازل می‌شود. همسفری که در این راه در مقابل خطرهای چون یک پیر و مراد، راهنما و امیدی باشد که در این سفر معنوی موانع و حجاب‌ها دست و پنجه نرم کرده و صفایی از سرشت خدایی در نهاد او باشد تا بتواند عاشق دلباخته‌ای چون زین را به انتهای راه هادی باشد. سرانجام "مم" با تجربه

عشق زمینی در راه عشق معنوی در عالم بالا به پرواز درآمد و با جستجوی آشیانه آرامش جاودانه شد.

شهباز ز قید مرکز فرش پرواز بکرد و رفت تا عرش^(۱۶)

۲-۲-۱-۲- ذبح نفس و تزکیه درون

پرداختن به اصلاح درون و سیر در باطن، جهت اعتلای معنویت و کمال، از موضوعات مهم اخلاق فردی است که در علم اخلاق بر آن تأکید ورزیده اند. از نظر خانی سیر الی الله در اصل از مسیر درون و با خودشناسی و تسلط بر بطون نفوس طی می شود. «مم» برای پالایش های روحی جهت رستگاری، به تدریج به روش های ریاضت به ذبح نفس و تزکیه درون گرایش پیدا کرد و با امساک در خوراک و پرهیز از بسیاری اقلام غذایی و دوری گزیدن از لذات و نفسانیات به پالایش روح و درون خویش همت گماشت، تا اینکه:

آینه روح شد مجلا نفس و دل و جان بهم مصفا^(۱۷)

زیرا «مم» بر این باور است که توجه به نفس و نمودهای دنیایی، آدمی را از رسیدن به اصل و ریشه باز می دارد و او را اسیر این سرای خاکی می کند و تا زمانی که ذره ای از خودپسندی در نهاد آدمی مانده باشد، درک قرب الهی دست نیافتنی خواهد بود. زیرا «چون نفس اماره غالب شود، اخلاق جمله مذمومه گردد و شعب شهوات مختلفه به اطراف مایل شود و یکی از ان اخلاق ناپسندیده، تکبر است که بر ابنای جنس تطاول کند... و به سبب تکبر، آداب صحبت و مراتب معیشت از دست بگذارد و از خیل ابلیس گردد»^(۱۸) بنابراین، باید از این صفت ناپسند و شوم دوری جست و با قربانی کردن نفس اماره و دریدن پرده غرور، حجاب میان خود و خدا را محو نمود و به سلامت معنوی و روحانی رسید.

۲-۲-۱-۳- سیر در آفاق

درباره سیر در آفاق باید گفت که صوفیان «آن را سفر نامیدند به این جهت که سفر از اخلاق نفس است و سیر در آیات خدای متعال و سالک چون عزم سفر کرد، باید ... حال خود را در حرکت سکون جهت رضای خدا مستور دارد و قصدش از سفر، عبرت گیری از آثار و نظر بر آیات حق و استبصار و ابتغا به فضل خدای باشد»^(۱۹) بنابراین، اگر سفر و سیاحت صوفی از برای دین باشد، «سیر او ضیای معرفت است»^(۲۰) با این وجود سفری که در داستان مم و زین برای «مم» رخ می دهد، سفری نیست که با مختصات مکانی و امکانات طبیعی تحقق پیدا کند، بلکه فرایندی است که قهرمان با هدف کاوش در درون خویش برای دستیابی به جنبه های پنهان ضمیر در آن وارد

می شود تا به هدف غایی یا «خویشتن» خویش دست یابد. سفر معنوی «مم» که حاصل سیر جان و روان او از تمایلات مادی و عبور از خواست های پست حیوانی است، با شناخت و معرفت حق همراه بوده و نقطه اوج اتصال او، به جنبه الهی خود و اتحاد با منبع و مبدأ کمال مطلق است. چنانچه سفر معنوی «مم» سفر به دنیای درون و کشف ناشناخته ها که به تأویلی، سفر از خودآگاهی به ناخودآگاهی و انکشاف لایه های پنهان است. در این سفر معنوی «مم بن مایه سفر را برای انکشاف درونی خویش برگزیده است. او با سفرکردن و پشت سر گذاشتن آزمون ها و سختی های متعدد، زمینه تحول روحی را در خود هموار می سازد. در واقع روایت «مم و زین»، روایت نمادین سفر سالک است، مشتمل بر سفر معنوی (سیر الی الله) و با توجه به درونی بودن روایت و رمزی بودن آن از نظرگاه نقد اساطیری، استحالته ای درونی بین حیات هشیارانه بشری و تعالی معنوی، ناهشیارانه تا حد غلبه جذبه و شوق تجربیات عرفانی بر رهیافتهای محسوس عقلی است. «مم» برای درک پیام ضمیر ناخودآگاه سفری را در پیش می گیرد که نشانگر میل به تغییر درونی و نیاز به تجربه ای جدید است. سر آغاز این گونه سفرها تکانه ای روحی مانند رویایی شگفت است و در پایان سفر، شخصیت قهرمان به دلیل برخورد با کهن الگوها دگرگونی ژرفی را تجربه خواهد کرد. به گونه ای که «مم» در مسیر سفر خود از عالم ملک به عالم ملکوت به مرتبه دیدار خداوند نایل می شود:

282

رفتم به حضور میر میران آن حاکم حاکم و فقیران^(۲۱)

با این وجود می توان پنداشت که «روایت "مم و زین"، روایت نمادین سفر سالک است و از منظر نقد اساطیری، سیر عارف به سوی خدا، سفری درونی از کثرت خودآگاه به سوی وحدت ناخودآگاه جمعی است، که در آن ادراک آگاهی جای خود را به ادراک فراآگاهی می دهد و در بازگشت از این تجربه ناخودآگاهانه عرفانی، باز در کوی عقل و خودآگاهی متعالی و پالایش یافته مقیم می شود. تا اینکه «مم» خود را به «پرواز و عروج» متعهد می کند و در خود شور و وجدی پدید می آورد تا جان قربانی شده را به رفیع ترین پایه آسمان برساند و آن را به ایزد آسمان پیش کش کند»^(۲۲)

شهباز ز قید مرکز فرش پرواز بکرد و رفت تا عرش^(۲۳)

۴-۱-۲- عزت نفس

عزت نفس احساس ارزشمند بودن است که نقش مهمی در رشد معنوی انسان می تواند داشته باشد. به بیانی دیگر یعنی: «اعتماد به توانایی خود در اندیشیدن، اعتماد به توانایی خود در کنار آمدن با چالش های اولیه زندگی، اعتماد به حق خود برای موفق و شاد بودن، احساس ارزشمند

و شایسته بودن، داشتن حق ابراز نیازها و خواسته ها و... است».^(۲۴) در روایت مم و زین؛ مسئله عزت نفس و مقوله خود ارزشمندی، از اساسی‌ترین عوامل در رشد مطلوب شخصیت "مم" قابل مشاهده است. برخورداری از اراده و اعتماد به نفس قوی، قدرت تصمیم‌گیری و ابتکار، خلاقیت و نوآوری، سلامت فکر و بهداشت روانی، رابطه مستقیمی با میزان و چگونگی عزت نفس و احساس خود ارزشمندی شخصیت "مم" دارد. در واقع این عزت نفس بود که موجب، استواری استحکام و شجاعتی شد که "مم" را در سخت‌ترین شرایط زندگی و در برابر هجمه‌های مخالفان او از تزلزل جسمی و روحی نجات می‌دهد و مانند کوه استوار می‌کند. در حقیقت، عزت نفس موجب رشد اقتدار و صلابت "مم" می‌گردد، به طوری که گوهر ناب انسانیت اش را به چیزهای مادی نمی‌فروشد و با صلابت درخواست ستی و زین را در زندان مبنی بر موافقت ازدواج او با "زین" از جانب "زین الدین" را رد نموده است:

هرگز نروم به پیش می‌ری بنده نشوم به هیچ اسیری

این میر و وزیری مجازی این شعبده و خیال بازی^(۲۵)

۵-۱-۲-۲- عزت و گوشه نشینی

خلوت و گوش نشینی یکی از اقداماتی است که در روایت مم و زین؛ «مم» برای تهذیب روح و تعالی معنویت انجام می‌دهد. زیرا «خلوت صفت اهل صفوت بود و عزلت از نشانه‌های وصلت بود و مرید و مبتدی را چاره نبود از عزلت اندر اول کار از ابناء جنس او و اندر نهایت از خلوت تا متحقق شود وی با انس وی»^(۲۶) در روایت "مم و زین"، "مم" چله‌ای که می‌گذراند در خلوت و تنهایی دل و جان را مصفا می‌سازد و آن را به آیینی روشن برای بازتاب انوار الهی بدل می‌گرداند. "مم" در این مدت یک سلسله ریاضت، رنج و شکنجه را تحمل می‌کند تا از مرحله خامی و بی‌خبری به مرحله بلوغ و کمال دست یابد. خلوت‌گزینی و دنیاگریزی، عامل و مرحله‌ی دیگری برای پختگی شخصیت "مم" در روند جریان است که با کسب سعی و تلاش در آن سیاهچال به تکمیل روحی خود می‌پردازد و با مناجات و چله‌نشینی می‌تواند به درک عمیقی از عشق حقیقی نایل آید. این سفر درونی «مم» به دگرگونی و استحاله او می‌انجامد و او را به مقام والای قهرمانی می‌رساند و برایش صفات ارزشمند اخلاقی به ارمغان می‌آورد.

بنشست در آنجا عابدانه زندان او شد چو چله‌خانه^(۲۷)

خانی احتراز از خلق و غوغا و هیاهو، و به تنهایی پناه بردن را، از مهمات زهدورزی می شمارد و برای شهادت گفتار خود، "مم" را در مثال می آورد و "مم" در این گوشه نشینی که از همه ی دنیا و درون خود فارغ می شود؛

در خلوت خود مم گرفتار دوری بگزید ز یار و اغیار^(۲۸)

سرانجام به این اعتبار که "مم"، عزلت گزیده بود و این سبب سروری وی بر دیگر کسان

شد:

صوفی چو رسید بکنج خلوت چون شیخ بگرفت مقام وحدت^(۲۹)

و از خود چون بیرون می شود به بارگاه بقا راه پیدا می کند که توانست طی گذر از مراحل گوناگون با مجاهده و کوشش به مطلوب خود برسد.

تزکیه نفس شد مکمل تصفیه قلب شد محصل^(۳۰)

با این وجود می توان گفت که احمد خانی عارفی اخلاق گرا و به زبان دیگر، شاعری اهل معرفت است که کوشیده در لابه لای اوراق مثنوی مم و زین، نکات آموزنده ای را جای دهد و به طور مستقیم از زیان خویش و یا غیرمستقیم به واسطه شخصیت های داستانی اش به گوش جان مخاطبان برساند که توجه و تأمل در آن می تواند در تعالی روحی و معنوی هر خواننده صاحب بینشی مؤثر باشد.

۲-۲-۲- اخلاق اجتماعی

اخلاق اجتماعی مجموعه فضایل و رذایلی است که در روابط اجتماعی فرد و چگونگی تعامل او با دیگران بررسی می شود^(۳۱) و به عنوان ارزش ها و قواعد رفتار در جامعه، موضوع بررسی قرار می گیرد^(۳۲) و به باور دورکیم؛ انسان ها نمی توانند از خودگذشتگی های متقابل نداشته باشند و نمی توانند بدون اتصال خود به دیگران از طریق رشته ای قوی و مستقیم با هم زندگی کنند^(۳۳) از اینرو، اخلاق باید در خدمت جامعه باشد. چنانچه به باور تالکوت پارسنز، مهم ترین عامل بقا، ثبات و همبستگی جامعه را در انتقال اخلاق و یا نهادی شدن آن می داند^(۳۴)؛ که در واقع مثنوی مم و زین از جمله آثاری است که به واسطه استفاده از داستان جذاب آن، منبعی مناسب برای انتقال پیام های فرهنگی و اخلاق اجتماعی محسوب می شود که اینک به مواردی از اخلاق اجتماعی در اثر مذکور بسنده می کنیم:

۱-۲-۲- انسان دوستی و همدردی یا دیگران

هر شخصی به حکم طبیعت اولیه خودش دنبال جلب منافع برای خود و رفع مضرات از خود است. ولی همین قدر که کار انسان از حوزه خودی و فردی خارج شود و جنبه غیردوستی به خود بگیرد و برای جلب منافع غیر یا دفع ضرر از غیر باشد، کار اخلاقی می شود. چنانچه احمد خانی کار او از حوزه خودی و فردی خارج می شود زیرا وی از جمله شاعرانی است مردم دوست و سرشار از همدردی، نسبت به انسان هایی که به نحوی از بی عدالتی های جامعه رنج برده اند. وی توجه سران حکومتی، دولتمردان و ثروتمندان به مادیات و طمع در مال اندوزی را یکی از لغزش ها و تهدیدات از منظر وجدانی بیدار برمی شمارد که کینه ای ناآگاهانه نسبت به زندگی و دیدگاه های حقیر زراندوزان است:

خاصه که به این زمان و دوران معشوق و حبیب گشته همیان
یعنی ز طمع فلوس و دینار هر یک شده ما را همچو دلدار^(۳۵)

دیدگاهی که خانی برای غمخواری محرومان جامعه مطرح می سازد، دیدگاهی است که از یک عینیت ناب سرچشمه می گیرد. وی درد آشنای زمانه خویش بود و قلمش را در این طریق و جانش را در این مسیر فرسود. در حقیقت از بین رفتن ارزش های اخلاقی و انسانی یکی از مبانی فکری این شاعر بوده است. احمد خانی شاعری ارزش گرا و آرمان جوست و در بخش های مختلفی از داستانش به این امور می پردازد. وی در جست و جوی گم شده هایی همچون عشق، ایمان، انسانیت و پاکی، وطن دوستی است. در سروده های دردمندانه و آرزوویانه وی، دلتنگی و حسرت- هایی انعکاس می یابد که می تواند ریشه در ذهن و فکر انسان هر درمندی باشد. او در باورهای اعتقادی خود دلتنگ رسیدن به ارزش هایی است که اکنون از بین رفته اند و دچار دنیایی پرنیرنگ شده است. آرمان و آرزوهای خانی با تصویر سازی ژرفی که ساخته ذهن اوست در اعتراض به وضعیت موجود جامعه پیرامون شاعر و ترسیم دنیایی آرمانی ظهور می یابد. زیرا به باور وی افراد نژاد اصیلی هستند که صاحب معرفت اساسی و بنیادین هستند که خالی بودن میدان علم و عدم اشتغال به آموختن و کسادی بازار معرفت، وی را وادار به نوشتن کرده است^(۳۶). البته با این وجود جامعه ای که خانی در آن زندگی می کند در اثر رذایل اخلاقی و بدل شدن ارزش ها به ضد ارزش و رواج یافتن ضد ارزش ها، بی روح و ملال آور شده است. لذا شاعر این گونه از همه دلمردگی و بی طرواتی در رنج است و بر این باور است که؛

علم و ادب و کمال و آرا یک پول سیاه نیززد اینجا^(۳۷)

۲-۲-۲-۲- جوانمردی

در داستان مم و زین "تاجدین"، دوست "مم"، نمادی از وفادری و فداکاری است. او دوستی "مم" را بر همه کس و همه چیز ترجیح داده است و تا آخرین لحظه حیات به این دوستی وفادار می ماند و ذره ای در حق این دوست و هم رزم دیرین، بی مهری روا نمی دارد. فداکاری او را در حق مم، در چندجای داستان می بینیم. نخست، در تشویق امیر مبنی بر طرد دربان بدکار و بدطینت (بکر مرگور) از درگاه خود؛ دوم؛ به هنگام بازگشت امیر از شکار وقتی اوضاع مم و زین را بحرانی می بیند، شتابان از باغ امیر روانه ی منزل می شود و همسرش را از گرفتار شدن بهترین دوستش باخبر می سازد و به او می گوید:

گفتا به سستی که وقت تنگ است	امروز مرا بخویش جنگ است
گهواره خود ز خانه بردار	باقی همه را بعشق بسپار
سرمایه عمر و زندگانی	یعنی مم و زین آسمانی
در ورطه و در بلا گرفتار	خواهم که رهانم آن دو دلدار
گر خلق کشند به آب آتش	من می کشم آب خود به آتش ^(۳۸)

به همین خاطر، خانه اش را که زبانزد شکوه و زیبایی بود، به خاطر نجات دوستش به آتش می کشد و سپس فریاد برمی آورد که خانه اش آتش گرفته و همگی با شنیدن صدای او به طرف منزل او سرازیر می شوند. در واقع، وی همه چیز را فدای دوستی اش می کند. سوم، در تلاش او و دو برادر دیگرش برای رهایی مم از زندان و چهارم، در کشتن بکر برای انتقام "مم". که این موارد دلالتی است بر جوانمردی های تاجدین در قبال دوست صمیمی اش بود که نمادی از وفادری و فداکاری اوست.

۲-۲-۲-۳- دروغ

دروغ به معنی نادرستی و فریب است، و در اعتقادات مزدیستا «از مهیب ترین دیوانی است که انسان را در چنگال قهر خود گرفتار می سازد و در اوستا از صفت دروغگویی به عنوان بدترین صفت یک انسان یاد شده است»^(۳۹) راستی و راستگویی، مکرمتی از مکارم اخلاق است که همتای دادگری، جانمایه سخن و استوارترین پایه های ایمان به شمار می رود. برترین ویژگی هر فردی، راستی اوست و بزرگواری هرکس به میزان راستگویی او سنجیده می شود. راستگویی، ارزشمندترین صفت اخلاقی است که خداوند متعال بدان امر می کند و می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ» ای کسانی که ایمان آورده اید پروای الهی پیشه کنید و با راست

گویان باشید.»^(۴۰) در مثنوی مم و زین با توجه به جریان روایت، ناراستی ردیلتی از ردایل اخلاقی است که منجر به ظلم به مظلومی چون عاشقی دلپاکی همچو "مم" می شود. از دلایل به زندان انداختن "مم"، دروغگویی بکر مرگور یاد شده است. احمد خانی در این منظومه مکر و نیرنگ بدکاران را به بدترین شکل ممکن به تصویر کشیده است: این مسئله می تواند از نوع تفکر حاکم بر جامعه آن روزگار و نگرش مردم به سخن چینان حکایت داشته باشد. دروغگویی های "بکر" بود تا امیر را وادار کند که از وصال "زین" و "مم" ممانعت کند تا سرانجام "مم" را به زندان بیندازد که در نهایت منجر به مرگ آنها شود.

۴-۲-۲-۲-۴- سماحت

سماحت در «لغت به معنای بخشندگی و آسان گرفتن امور است. سماحت نشانه‌ی خوبی برای تشخیص سلامت روحی و روانی فرد و جامعه است. آن جا که از سماحت نشانی نیست، روابط انسانی و مسایل ایمانی به شدت آسیب می بیند و شومی فراگیر می شود. از این رو، وجود مردمان واجد کمال سماحت در هر جامعه‌ای منشأ خیر و برکت است. هر چه سماحت در فرد و جامعه آشکارتر باشد، سلامت و نشاطشان بیشتر و روابط و مناسبات انسانی استوارتر خواهد بود. البته مرزهای سماحت باید شناخته شده و پاسداری شود و بخشش و آسان گیری تابع عقل و مبتنی بر اعتدال باشد.»^(۴۱) در روایت "مم و زین"، چنین به نظر می رسد که احمدخانی معتقد بر این باشد که هر چه سماحت در فرد و جامعه آشکارتر باشد، سلامت و نشاطشان بیشتر و روابط و مناسبات انسانی استوارتر خواهد بود. همانطور که "زین" برادرش را به داشتن این فضیلت اخلاقی برادرش را در امر مدیریت چنین سفارش می کند:

یک ساله نما عطا تو مالت بر جمع ندار و بی مالت
هر روزه غنا نما فقیری از بند رها نما اسیری^(۴۲)

۵-۲-۲-۲-۵- عدالت ورزی

عدل در لغت به معنای «میانروی و دوری از افراط و تفریط است.»^(۴۳) اساسی ترین رمز سلامت و بقای یک نظام به اجرای عدالت در آن جامعه است، و هر قدر که عدالت کم رنگ و مورد بی توجهی باشد، حکومت و حاکمان نیز در نظر مردم کم رنگ و کم علاقه خواهند شد. در حقیقت عدالت خواهی و اجرای عدالت اجتماعی، شعاری است بسیار زیبا، جاوید و باطراوت که هیچ گاه پوسیدگی و فرسودگی ندارد، چرا که برپایی حکومت، همدلی ملت، برقراری امنیت و استواری دولت به عدالت است و با تحقق عدالت است که انگیزه‌ی خدمت به درستی فراهم می شود و رحمت و

محبت برکت جامعه را فرا می‌گیرد و تحقق عدالت جز با زمامدارانی عدالت‌پیشه و دادگر میسر نمی‌شود. احمدخانی، عدالت را رکن اساسی و برترین معیار در عرصه‌ی سیاست و حکومت قلمداد می‌کند و مبنای همه‌ی حرکت‌های صحیح می‌داند. از این‌رو، در روایت مم و زین، زین برادرش را برای تلاش جهت استقرار عدل و عدالت چنین توصیه می‌کند:

هر روزه روا نما عدالت از جامعه طرد کن جهالت

تو دادگری به دل عیان کن مظلوم رها ز ظالمان کن (۴۴)

از این‌رو، خانی عدالت را از با ارزش‌ترین معیارهای زندگی اجتماعی به حساب می‌آورد و در ذهنیت خانی جوهر اصلی و شناخت واقعی انسان همدلی و شفقت با دیگران است. به نظر وی انسان دوستی یکی از شئون عدالت است. به اعتقاد او، عدل عبارت است از ادا کردن حقوق هموعان، فریادرسی مظلومان، دستگیری ضعیفان، عیب پوشی و چشم پوشی از لغزش دیگران، پاداش دادن نیکی به دیگران، ستم روا نداشتن به دیگران و شناختن و دانستن این که هر کسی را از جانب پرودگار حقی لازم است که از زبان شخصیت "زین" جهت وصیت برادرش "زین الدین" این مباحث را ابراز می‌دارد:

نادار بپوشد از لباس خیرات بده به عام و خاص

هر روز غنی نما فقیری از بند رها نما اسیری

احسان بنما به حد اسراف دارا بنما ندار اکناف

بنما به عدو تو مهربانی محبس بنما تهی به آنی (۴۵)

در واقع یکی از پیامدهای مهم این داستان این است که عدل و انسان دوستی آن است که هرکس حقوق دیگران را محترم شمارد و آزادی آنان را سلب نکند. آن کسی که به آزادی دیگران تجاوز می‌کند، نمی‌توان او را عدالت‌پیشه و انسان دوست برشمرد.

۶-۲-۲- عفت و پاکدامنی

یکی از مهم‌ترین صفات نفسانی بازدارنده و از زیبایی‌های اخلاقی آدمی، عفت و پاکی است. «عفت» در لغت به مفهوم خودداری از انجام امر قبیح و ناپسند است (۴۶) در اصطلاح علم اخلاق عبارت است از صفتی نفسانی که از غلبه و حاکمیت شهوات بر انسان جلوگیری می‌کند. (۴۷) در واقع اطاعت از نفس و پیروی از هوی و هوس از ارزش انسان می‌کاهد و جوهر انسانی را در او به پستی می‌کشاند. عفت، به طور کلی و مخصوصاً عفت در شهوت جنسی که از آن به پاکدامنی تعبیر می‌شود، یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین فضایل و زیبایی‌های اخلاقی است. توصیه به پاکدامنی

و نهی از شهوترانی، از دیگر نکته‌های شایان توجهی در ادبیات کردی است که پندهای حکیمانه‌ای از طرف شاعران و نویسندگان پاک نهاد در تأکید بر آن سفارش شده است. مبارزه با هواهای نفسانی و تعدیل شهوات در طریق الی الله، در اثر مجاهدت و مراقبت نفس، امری تدریجی است که به صورت دائمی و مستمر حاصل می شود. احمد خانی در مثنوی خود که به نوعی به شرح سفر دشوار "مم" در شاهراه وصول به حق، اذعان داشته است، بر این باور است تنها کسانی که وجودشان را از آلائش های نفسانی و رذایل اخلاقی صیقل یافته و آینه حق نما شده اند رخصت حضور به بارگاه حق می یابند و درمی یابند که حقیقت مطلقه با ایشان یکی است و درمیانشان انفصالی نیست و در این راه عنایت و دستگیری حضرت حق و تبعیت از پیشوا و رهبری کاردان و راه شناس، جد و جهد طالبان و جویندگان مقصود را ثمر می بخشد. چنانچه حفظ عفت و پاکدامنی مهمترین نکته‌ای است که در سرتاسر داستان مم و زین به آن توجه شده است. احمد خانی تنها به عشق حلال که از راه مشروع و با رعایت آداب و رسوم جامعه به وصال منتهی می شود، اعتقاد دارد. سراسر داستان بر اساس همین وفاداری و عشق پاک بنا شده است. مم و زین مقام عشق را خوب می شناسند و هرگز آن را با هوای نفس نمی آمیزند و در راه معشوق بلا را به جان نمی خردند. عشق در نظر خانی مقامی بس والا و ارجمند دارد. او معتقد است که عشق حقیقی با غرور و شهوت پرستی و هوس بیگانه است. بنابراین، عشق، حذف نفس، و از خود فارغ شدن است که با از میان بردن خودخواهی انسان، از مم عاشق موجودی دیگری ساخته که مم را در مسیری قرار دهد که از عشق مجازی او را به عشق و حقیقت کمال برساند یا به بیانی ساده تر؛ از مرحله حیوانی به مرحله روحانی می رساند:

289

روحانیت ما گشته کامل (۴۸)

حیوانیت ما گشته زائل

رعایت اصول اخلاقی که نشانه شرافت معنوی شخصیت مم شده است باعث می شود که آرامش فکر و اطمینانی برای صاحب آن پدید آید و امنيّت و آزادی فکری او حفظ گردد و آبروها محفوظ بماند و جان و مال مصون از خطر باشد زیرا که حق و فضیلت را بر خود حاکم می بیند و دیگر اینکه اخلاق؛ هوای نفس، تمنیات، خواسته های غیر مشروع، غرائز را تحت ضابطه و کنترل در می آورد و محاسن اخلاق سبب تحکیم و روابط و انس و الفت های بسیاری است. احمد خانی بدلیل شخصیت والا و آراسته به سجایای اخلاقی خود، صحنه های عاشقانه را به طرق مختلف وصف می کند، اما هیچ گاه پرده دری نمی کند و سخن را به بی شرمی نمی آلاید، با حفظ عفت کلام سخن می راند؛ آنگاه که "مم" موقعی که در باغ به میقات "زین" می رود، با وجود اینکه از هر لحاظ در امن و امان و دور از چشم اغیار بوده اند، نهایت عفت و پاکدامنی را رعایت می کنند. تنها به مغالاتی

مختصر با او قناعت می‌کند و بدین‌گونه دامن خود را از هر رجسی پاک نگه می‌دارد تا همچنان قهرمانی والا و آرمانی برای توده‌ی مردم باقی بماند.

هر چند نبود هیچ تکلف کج راه نیافت در تصرف

آنها که ز عشق پناه دارند مرزهای ادب نگاه دارند^(۴۹)

به باور خانی مهار نفس سرکش و کشتن غرائض آن، بزرگ‌ترین مجاهدتی است که "مم" باید به عمل آورد که اگر این مجاهده با اصول و شرایط لازم انجام پذیرد، سبب دگرگونی در هویت انسانی می‌شود و او وجودی معنوی و روحانی می‌یابد. زیرا با این برداشت می‌توان گفت که اساس تربیت اخلاقی و پرورش روحی بر مبارزه با نفس و مهار غریزه‌های نفسانی نهاده شده است و برای رسیدن به سعادت و کمال انسانی، راهی جز این نیست. از همین رو، در روایت‌های اسلامی از مبارزه با نفس با عنوان «جهاد اکبر» یاد شده و آثار عرفا از آموزه‌های گوناگون درباره‌ی شناخت نفس و مخالفت با آن سرشار است.

۷-۲-۲- گذشت

گذشت نمونه‌ای از حسن خلق و رفتار مردم دارانه و جاذب است. در صورتی که کینه‌توزی و لجابت، ویژه‌ی روح‌های حقیر و همت‌های پایین است. عفو و گذشت و چشم‌پوشی و نادیده گرفتن لغزش‌های دیگران، دانه‌های جلب محبت است و دیگران را خوش‌بین، وفادار و با محبت نگاه می‌دارد. در بیشتر اقوام و فرهنگ‌ها توصیه به عفو و بخشش گناه جزء آموزه‌های مهم اخلاقی محسوب می‌گردد. از نظر احمد خانی، انسان برخوردار از مقامی بس والا و تنها موجودی است که از میان آفریده‌های خداوند دارای روح آسمانی، نیروی اراده و خرد و رتبه‌اش از سپهر بلند و طبیعت برتر است. زیرا آدمی از یک سو در چنبره‌ی چیرگی قدرت خداوندی قرار دارد و از سویی دیگر از طرف همان خدا مؤید به موهبت خرد و اختیار و آزادی است که می‌تواند از این موهبت‌ها به عنوان اسباب رستگاری خویش بهره‌جوید^(۵۰) با آنکه انسان فناپذیر و سرتاسر زندگی و دنیا گذاران، ناپایدار و بی‌اعتبار به شمار می‌رود، ولی به باور و اندیشه‌ی خانی، نظام عالم نظام اخلاقی است، بدین معنا که انسان در برابر نیکی، نیکی و در برابر بدی، بدی دریافت می‌کند. بنابراین، به باور خانی بایسته است که در همه حال، جانب راستی و درستی (اخلاقی زیستن و به زیستن) را رها نکند و با پای بندی به نیکی در پندار، گفتار و کردار خویش، به پیشبرد هدف زندگی و دایره هستی (تکامل) یاری رساند. همانگونه که یکی از صحنه‌های زیبای داستان خانی این است که او با گذشت و چشم‌پوشی، حتی شخصیت‌های بد داستان را هم تا آخر بد نمی‌داند؛ بلکه آنان را می‌بخشد و خواننده را نیز به گذشت و عفو تشویق می‌نماید. وقتی خبر کشته شدن بکر که نماد

بدی است و باعث به زندان رفتن مم و مانع وصال مم و زین شده به زین می‌رسد، برای او دلسوزی می‌نماید و به تاجدین و امیر می‌گوید که تو را به خدا ای امیر، مردان خوب از کینه و بدی بدورند. حکمت الهی این گونه مقدر کرده است که هر جا خوبی هست، بدی هم هست؛ هر جا گل هست، خار هم هست، و اگر او نبود، آوازه‌ی ما چنین شرق و غرب را فرا نمی‌گرفت و نام ما ماندگار نمی‌شد.

نیکی و بدی نموده معلوم این هر دو چو لازمند و ملزوم

ما سرخ گلیم و وی چو خار است ما گنج جان و وی چو مار است

گل حفظ شود ز تیغ خاری گنج است حراستش ز ماری

اول که به ما بسی جفا کرد آخر نه جفا و بل وفا کرد

گر وی نشدی میان و حایل این عشق شدی خفیف و زایل^(۵۱)

زیرا دستگاه اندیشه‌ی خانی و نظام ارزش گذاری او بیانگر روح کمال یافته اوست، بینش برخاسته از تجربه‌های عمیق دینی و معرفت‌شهودی که تنها بر اساس تجربه‌ی عشقی منحصر به فرد او قابل توصیف است. و سرانجام زین در ادامه می‌گوید که پس پیش از این او را بی‌حرمت ندارید و آنجا که من و مم را به خاک می‌سپارید، او را نیز دفن کنید تا همیشه نگهبان ما باشد. زیرا زین به این نتیجه رسیده است که زندگی فقط در سایه مهربانی، عطوفت و گذشت دوام می‌آورد. از این گذشته، حقد و کینه تا پیش از آنکه بعد اجتماعی بیابد و بر زندگی دیگران تأثیر منفی بر جای گذارد، درون کینه جو را ویران می‌کند و آرامش او را زایل می‌سازد. اساساً حقد و حسد و کینه محصول مستقیم تناقض‌های درون و از نشانه‌های بیماری نفس است. زین با توجه به داستان، انسانی آرام و صاحب‌دلی نازک و عاشق است. عاشق حتی اگر بخواهد هم نمی‌تواند کینه کسی را به دل بگیرد. به همین دلیل است که وی مخاطب را به ترک دشمنی، خطاپوشی و قهر و تجربه کردن زندگی مهربانانه دعوت می‌کند. زیرا شرافت انسان به احسان و نیکوکاری است. کسی که از روحیه‌ی انفاق و احسان برخوردار نباشد در بند آسایش خویش است. خانی معتقد است که اگر آدمی در اعماق وجود و د بنگرد، گرایش و کششی به سوی هموعان خود در می‌یابد که منشأ این گرایش متعالی و محبت در سرشت او به ودیعت نهاده شده است و انسان با عنایت از جانب پروردگار خود باید به آنها توجه نماید و به رعاین این نکات بکوشد، چه تنها بدین وسیله است که می‌توان باعث رضایت خدا و سعادت خود و بفای عالم و سعادت جامعه باشد. چنانچه دلیل آن همه محبوبیت و راز آن همه جاذبه در زندگی خانی را باید در همین صفای باطن وی جست که چنین سفارش می‌کند:

با دشمن خود بکن مدارا با دوست بنوش جام صهبا

این همت خاص عاشقان است این مرتبه راه صادقان است^(۵۲)

البته شایان ذکر است که خانی بنا بر افکار عارفانه شر و بدی را مظهري از مظاهر خدا می‌داند. از اینرو، وی «بکر» را که موجب تکامل عشق روحانی مم و زین گردیده و مانع از وصال زمینی آن دو شده است را دربان بهشت قرار می‌دهد.

۸-۲-۲-۲- قدرشناسی

از صفات زیبایی اخلاقی انسان آن است که اگر کسی به او خدمت و نیکی کرد، در صدد جبران برآید و دست کم از او سپاسگزاری نماید.^(۵۳) این صفت زیبایی اخلاقی از دید خانی پنهان نموده است. زین به برادرش، زین الدین، چنین خاطرنشان می‌کند که یکی از عوامل مهم پیشرفت در امر حکمرانی، قدرشناسی و ارج گذاری بر کار هر کس است:

هر روز نشین به تخت شاهی پاداش بده به هر سپاهی^(۵۴)

به طوری که مشخص گردد برای هر کس به قدر کار او ارزش مطرح است، و هرگز انسان پرکار و کم کار یکسان نخواهند بود. زیرا به باور وی؛ از کسانی که در یک سازمان، کار را به عنوان یک عبادت با تمام عشق و ایمان خود به درستی انجام می‌دهند، باید سپاسگزاری نمود. در جامعه که بزرگترین سازمان است بایسته است هر کس که خدمتی شایانی دارد از تشویق و جایزه برخوردار شود تا دیگران نیز تشویق شوند که همان راه را ادامه دهند و انجام درست کارها در سازمان و جامعه گسترش یابد. برای ایجاد سیستم شکرگزاری باید سیستم اطلاعاتی دقیقی به وجود آید تا همان کس از جایزه سازمانی برخوردار شود که شایسته آن بوده است.^(۵۳) از اینرو، قدرشناسی، این صفت زیبایی اخلاقی، مدنظر احمدخانی بوده است.

۹-۲-۲-۲- نکوهش دنیا و گریز از آن

یکی از شالوده های فکری احمد خانی که از اشعارش به خوبی هویداست نکوهش و تحقیر دنیاست. به اعتقاد متصوفه «شرط رونده آن است که حب دنیا از دل خود بگرداند که ؛ حب الدنيا رأس کل خطيئه»^(۵۵) سالکان که طالبان وصول به حضرت حق بودند، مقید به اجرای این اصل تربیتی بودند و آن ترک تمام علایق و نعمت های مادی و دنیای بود^(۵۶) خانی در اثر پر مغز خود پیوسته بر آن است تا به مدد اندیشه ها و افکار زاهدانه خود، اندکی از ماهیت سراب وار دنیا را آشکار سازد و مخاطبان خود را به رستگاری رهنمون شود. فریادهایی که خانی در ترک دنیا و یکسو نهادن تعلقات و دلبستگی به زخارف دنیایی بر می آورد، پژواک این باور است که آدمی محکوم به

فناست و چون مرگ پایانی بر هستی جسمانی انسان هاست، پس چه بهتر مجالی برای زیستن در دنیا دارند، کوله باری از توشه های اخروی را بر بندند و نقد عمر را یکسره در کسب لهُو و لعب برباد ندهند.

زیراکه جهان چو نعروس است انکس بردش که چون دبوس
است (۵۷)

با توجه به روایت مم و زین، مم دل شوریده اش را به جهان نمی بندد و در پیوستن به دوست باکی از بریدن تمامت خلق جهان ندارد. دل به جهان مادی ندارد و آن را حیات مجازی می داند و آن را بی بقا می یابد و خود را وابسته به جهان مادی نمی داند و از وابستگی خویش اعلان به وارستگی می کند:

هرگز نروم به پیش میری بنده نشوم به هیچ اسیری
این میر و وزیری مجازی این شعبده و خیال بازی
بیهوده همه و بی بقایند بی عاقبتند همه فنایند (۵۸)

به باور خانی زاهد، باید دنیا را به خاطر آخرت ترک کند و به امید لذت های مشابه در آخرت از لذت های این دنیا چشم بپوشد، از این رو چنین ابراز بیان می کند:

آری دو جهان بهم هوویند بر ضد همند و کینه جویند
هر دو را اگر تو همنشینی صرفه نبری از این دو بینی (۵۹)

نتایج و یافته های پژوهش

نتایج و یافته های حاصل آمده از این پژوهش بیانگر آن است که:

۱) اخلاق مداری یکی از اصول اساسی جهان بینی تعلیمی خانی است؛ بهره گیری از اصول و آموزه های دینی و بستر فرهنگی مناسب، منجر به شکوفایی این عقاید در باورهای وی گردیده است. خانی گاه با زبان ساده و روان خویش و گاه از زبان شخصیت های داستانی اش، همواره مخاطب را به جانب خود جذب می نماید و از قالب نصیحت های روزمره و تکراری که ملول کننده هستند، به دور می باشد. همین امر باعث گیرایی و همگانی شدن اشعار وی گردیده است؛ به طوری که سالهاست این داستان و در عین حال سرشار از اصول تعلیمی و اخلاقی در میان مردم کوچه و

بازار سینه به سینه نقل می کردند و پایدار برجای مانده اند. از این رو، احمد خانی با بهره گیری از زبان شیرین و نافذ خود کوشیده است توجه مخاطب را به کسب فضایل اخلاقی و دوری از رذایل معطوف دارد و در روح و جان مخاطب خود نفوذ کند.

۲) مثنوی مم و زین مجموعه ای دلپذیر از معارف ارزنده بشری است. دامنه این معارف آنچنان گسترده ست که این اثر بزرگ را از زمره آثار عاشقانه و حماسی فراتر برده و آن را به مباحثی از اخلاق، علم و دانش، تعلیم و تربیت، عدل و داد تبدیل کرده است. از آنجایی که پند و اندرز، حاصل تجربه هایی است که بشر در طول تاریخ به دست آورده است. بنیاد پند و اندرز بر اخلاق نهاده شده و چون اخلاق شاخه ای از حکمت عملی است، پس پند و اندرز نیز از جمله آثار حکمت عملی است. یکی از مباحث قابل توجه در مثنوی مم و زین نصایح مندرج در این کتاب بزرگ است که به تدریج و در ضمن داستان بیان شده است. ویژگی های مهم این اثر آن است که احمد خانی به مقتضای حال و مقام، از بکار گرفتن پند، اندرز و سخنان حکمت آمیز خودداری نرورزیده و پرداختن به موضوعات و سخنان اخلاقی، در لابه لای اثر مم و زین، باعث شیرینی و مقبولیت آن، برای خوانندگان گردیده است.

۳) خانی بر اساس تفکر خردگرایانه خویش، بسیاری از مفاهیم اخلاقی نظیر ناپایداری و گذرا بودن دنیا، لزوم عدل و داد در جامعه و دوری از ظلم و بیداد را بیان کرده است و همچنین هدف خانی از سرایش منظومه مم و زین نه تنها جاودان کردن حماسه و اسطوره کردی، مم و زین، بوده است، بلکه در لابه لای آن اشعار، با ذکر آموزه های حکمی و اخلاقی، سعی در تربیت نفوس نیز داشته است که باعث رسیدن انسان به کمال سعادت می شود.

۴) جهان خانی، جهان احترام به انسان و عشق بی قید و شرط به هم نوع است. او مصداق دگرپذیری، تسامح و بردباری در برابر دیگران است و دگرپذیری در نظام ارزشی خانی با تاکید بر پذیرش افکار و عقاید دیگران و فهم متقابل انسان ها از یکدیگر مطرح می شود که از مهم ترین ارزش های اجتماعی است.

۵) در واقع هدف خانی که طالب عرفان الهی است، متحقق شدن به اخلاق الهی است؛ نه فقط تخلق به آنها رسیدن. رسیدن به اخلاقیات نزد خانی همچون اهل عرفان، دارای پایه های معرفتی قوی است و در عین حال، مایه رسیدن به مراحل بالاتر از معرفت می باشد و دستگاه اندیشه خانی و نظام ارزش گذاری او بیانگر روح کمال یافته اوست، بینش برخاسته از تجربه های عمیق دینی و معرفت شهودی که تنها بر اساس تجربه عشقی منحصر به فرد او قابل توصیف است. رسیدن مم به نهایات اخلاق، به رسیدن به فنای فی الله مربوط است که در این صورت، شخص مم تجلی اخلاق الهی، یعنی صفت خداوند می گردد.

۶) مثنوی مم و زین اگر چه در نگاه نخست منظومه‌هایی حماسی – غنایی به شمار می‌روند؛ برخلاف انتظار، گنجینه‌هایی بی‌همتا و آکنده از آموزه‌های اخلاقی و شایسته و ناشایست‌ها هستند و همچون آینه‌ای صاف و درخشان، واقعیات، اوضاع و احوال و فرهنگ زمانه خویش را بازتاب می‌دهد. امور اخلاقی و گزاره‌های مطرح شده در مثنوی مم و زین، طیف گسترده‌ای را در برمی‌گیرد که هم شامل اخلاقیات کلی و عمومی که در مورد تک‌تک افراد بشر در هر زمان و مکان و هر شرایطی صدق می‌کند و هم شامل اخلاقیات طبقات و اصناف گوناگون اجتماع می‌شود.

کتابنامه

قرآن مجید

ابن مسکویه (۱۳۷۱) تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، قم: بیدار.

بدوی، عبدالرحمن (۱۹۶۷)؛ الاخلاق النظریه، چاپ دوم، وکاله المطبوعات، کویت.

براندی، ناتانیل (۱۳۸۰)، روانشناسی عزت نفس، ترجمه مهدی قراچه داغی، تهران: نشر نخستین.

پویافر، محمدرضا (۱۳۸۹)، اخلاق و امنیت ملی، مرکز تحقیقات استراتژیک (در دست انتشار).

توانایان فرد، حسن (۱۳۶۵)؛ مبانی مدیریت و مدیریت در اسلام، چاپ اول، تهران: الهام.

حاجیانی، ابراهیم (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی اخلاق، چاپ اول، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.

خانی، احمد (۲۰۱۲). مم و زین. ترجمه د. شیرزاد شفیعی. چاپ اول. اربیل: انتشارات دانشگاه صلاح الدین.

خوشفر، غلامرضا (۱۳۷۴)، مقایسه تحلیلی ارزش‌های خانواده، تهران: طرح تحقیقاتی انجمن اولیا و مربیان.

دهخدا (۱۳۷۲) لغت نامه، چاپ اول از دوره جدید، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

دورکیم، امیل (۱۳۵۹)، تقسیم کار اجتماعی، ترجمه حسن حبیبی، تهران: انتشارات قلم.

راسل، برتراند (۱۳۴۹)، اخلاق و سیاست در جامعه، ترجمه محمود وحیدیان، تهران، بی‌تا.

رزمجو، حسین (۱۳۶۸). انسان آرمانی و کامل در ادبیات حماسی و عرفانی فارسی، چ اول، تهران: انتشارات سپهر.

رزمجو، حسین (۱۳۶۹). شعرکهن فارسی در ترازوی نقد اخلاق اسلامی، چاپ دوم، مشهد: قدس رضوی.

ژکس (۱۳۶۲). فلسفه اخلاق (حکمت عملی)، ترجمه ابوالقاسم پورحسینی، چاپ دوم، تهران: سیمرغ.

سه جادی، عه‌ل‌له‌دین (۱۹۵۲). میثوی ئه‌ده‌بی کردی. سه‌رده‌شت: کتابفروشی معارف.

شکری، جیهاد (۲۰۱۶)، آرکی تایپ و نمادینه‌های آن در حماسه مم و زین، مجله علوم انسانی دانشگاه صلاح‌الدین، جلد ۲، شماره ۴، صص ۱۱۵-۱۳۹.

شکری، جیهاد (۱۳۸۸)، آموزه‌ای اخلاقی در قابوسنامه و چهارمقاله، دانشگاه ارومیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد.

صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۳)، حماسه‌سرایی در ایران، تهران: انتشارات فردوس.

صفاری، نسترن (۱۳۸۳)، موجودات اهریمنی در شاهنامه فردوسی، کرج: انتشارات جام‌گل.

عبدالعظیم رضایی (۱۳۷۳)، اصل و نسب دین‌های ایرانیان باستان، تهران: انتشارات طلوعی آذری.

قارلی، مه‌لا عه‌بدوللا (۲۰۰۴). دیوان و ژینه‌واریا ئه‌حمه‌دی خانی. ئه‌سته‌نبول: وه‌شانین ئاقیستا.

قشیری، عبدالکریم بن هوزان (۱۳۸۸) ترجمه رساله قشریه، ترجمه ابو علی حسن بن احمد عثمانی و با تصحیحات بدیع الزمان فروزانفر، چاپ دهم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کلانتری، علی اکبر (۱۳۸۵)، اخلاق زندگی، چاپ اول، قم: نشر معارف.

گوهرین، سیدصادق (۱۳۸۸)، شرح اصطلاحات تصوف، ج ۱۰، چاپ اول، تهران: زوار.

مدرسی، سید محمد رضا (۱۳۷۶)، فلسفه اخلاق، تهران: سروش.

مسکوب، شاهرخ (۱۳۷۴)، بخت و کار پهلوانان در آزمون هفت خان، تهران: طرح نو.

نبهی، عبدالرحیم (۱۳۶۶)، علم اخلاق، چاپ دهم، تهران: امیرکبیر.

هه. مه‌م (۲۰۰۶). ماموستایی سییه‌مین خانی، چاپی یه‌که‌م. دهوک: چاپخانه‌ی هاوار.

پی‌نوشت‌ها

(۱) احمد خانی از خانواده‌ای مشهور و متدین و دانش‌پژوه کرد است، پدر وی؛ الیاس کتابی به زبان عربی به نام «قصه شمعون» تألیف کرده است و در سال ۱۰۵۴ ه.ق به عنوان کاتب به دربار میر بایزید وارد می‌شود. (قارلی، ۲۰۰۴: ۲۸۲) خانی در دوران کودکی فضایل مقدماتی را در مسجد مرادیه و بایزید در شهر بایزید به شیوه سنتی کسب کرد و با نبوغ و استعداد درخشانی که داشت، توانست تعلیم صرف و نحو، بلاغت، منطق، فلسفه، حکمت و اصول را در زمان اندکی به پایان برساند. وی سپس راهی شهرهای اوره، اخلاط و بتلیس شد و از محضر پرفیض علمای آن دیار توشه‌ها اندوخت و پس از آن به قاهره و قسطنطنیه و ایران مسافرت‌هایی کرد و با دانشمندان و ادبای عرب و ترک و فارس معاشرت نمود. (سجادی، ۱۹۵۲: ۱۹۴) او در سوریه با فلسفه یونانی و در ایران با تصوف و فلسفه اسلامی آشنا شد. (همه، مه: ۲۰۰۶: ۲۴) خانی به سبب استعداد درخشانی که داشت در سن چهارده سالگی در دیوان امیر محمد که امیر وقت «دوغو بایزید» بوده به عنوان کاتب مشغول به کار شد. وی در ادبیات عربی، فقه اسلامی، تصوف و عرفان و به خصوص در سرودن شعر، توانا بود و با شناخت ژرفی که از ادبیات و فلسفه و مسائل فقهی و دینی داشت، شهرت زیادی پیدا کرد. (سجادی، ۱۹۵۲: ۱۹۴).

(۲) محمد رضا مدرسی، فلسفه اخلاق، ص ۱۱-۱۹

(۳) ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ص ۲۷

(۴) حسین رزمجو، شعر کهن فارسی در ترازوی نقد اخلاق اسلامی، ص ۲۷

(۵) عبدالرحیم نبهی، علم اخلاق، ص ۱۸

(۶) حمد مهدی نراقی، جامع السعادات، ص ۳۷

(۷) زکس، فلسفه اخلاق، ص ۹

(۸) نک: عبدالرحمن بدوی، الاخلاق النظریه، ص ۱۰

(۹) برتراند راسل، اخلاق و سیاست در جامعه، ص ۵۳

(۱۰) مثنوی مم و زین نه تنها از معنا و مفهوم و اخلاق و حکمت برخوردار است، اما ناگفته نماند که از لحاظ ارزش های زیباشناختی و فرمالیستی نیز در سطح رفیعی قرار می گیرد که بحث کردن از آن خارج از حیطه این پژوهش است که مقوله دیگری را می طلبد.

(۱۱) برتراند راسل، اخلاق و سیاست در جامعه، ص ۵۷

(۱۲) علی اکبر کلانتری، اخلاق زندگی: ۵۳

(۱۳) محمد رضا، اخلاق و امنیت ملی: ۲

(۱۴) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۱۵

(۱۵) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۵۸-۲۵۶

(۱۶) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۸۱

(۱۷) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۲۳

(۱۸) سیدصادق گوهرین، شرح اصطلاحات تصوف: ۱۰/۹

(۱۹) سیدصادق گوهرین، شرح اصطلاحات تصوف: ۶/۲۵۶

(۲۰) سیدصادق گوهرین، شرح اصطلاحات تصوف، ص ۲۵۸

(۲۱) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۸۰

(۲۲) شکری، ارکی تایپ و نمادینه های آن در حماسه مم و زین، ص ۱۲۸

(۲۳) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۸۱

(۲۴) ناتانیل براندی، روانشناسی عزت نفس، ص ۲۴

(۲۵) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۸۰

(۲۶) عبدالکریم بن هوزان قشیری، رساله قشریه، ص ۱۵۳

(۲۷) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۱۸

(۲۸) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۷۶

(۲۹) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۱۹

(۳۰) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۷۶

- ۳۱) علی اکبر کلاتنری، اخلاق زندگی: ص ۵۲
- ۳۲) غلامرضا خوشفر، مقایسه تحلیلی ارزش های خانواده: ص ۲
- ۳۳) امیل دورکیم، تقسیم کار اجتماعی: ص ۷۵
- ۳۴) ابراهیم حاجیانی، جامعه شناسی اخلاق، ۳۲
- ۳۵) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۳۲
- ۳۶) نک: احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۳۱-۳۴
- ۳۷) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۳۲
- ۳۸) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۱۹۴
- ۳۹) عبدالعظیم رضایی، اصل و نسب دین های ایرانیان باستان، ص ۵۶
- ۴۰) سوره ی مبارکه توبه/ آیه ۱۱۹
- ۴۱) جیهاد شکر، آموزه های اخلاقی در قابوسنامه و چهار مقاله، ص ۱۲۷
- ۴۲) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۱۹۴
- ۴۳) لغت نامه دهخدا، ذیل واژه عدل
- ۴۴) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۳۱
- ۴۵) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۳۱-۲۳۲
- ۴۶) صفاری، موجودات اهریمنی در شاهنامه فردوسی: ص ۲۱۳
- ۴۷) همان منبع: ۲۱۴
- ۴۸) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۶۵
- ۴۹) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۱۸۸
- ۵۰) شاهرخ مسکوب، بخت و کار پهلوانان در آزمون هفت خان، ص ۴۵
- ۵۱) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۸۷-۲۸۸
- ۵۲) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۳۰۴
- ۵۳) حسن توانیان فرد، مبانی مدیریت در اسلام، ص ۱۵۱
- ۵۴) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۶۶
- ۵۵) حسین رزمجو، انسان آرمانی و کامل در ادبیات حماسی و عرفانی فارسی، ص ۲۴۹
- ۵۶) ذبیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، ص ۵۱
- ۵۷) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۹
- ۵۸) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۲۸۰
- ۵۹) احمد خانی، مم و زین، ترجمه شیرزاد شفیع، ص ۳۰